

Penitentiaire Inrichting 'Veenhuizen' te Norg: oorsprong, verloop en verschiet van achtergronden, idealen en bestemmingen

M.S. Verweij

Inleiding

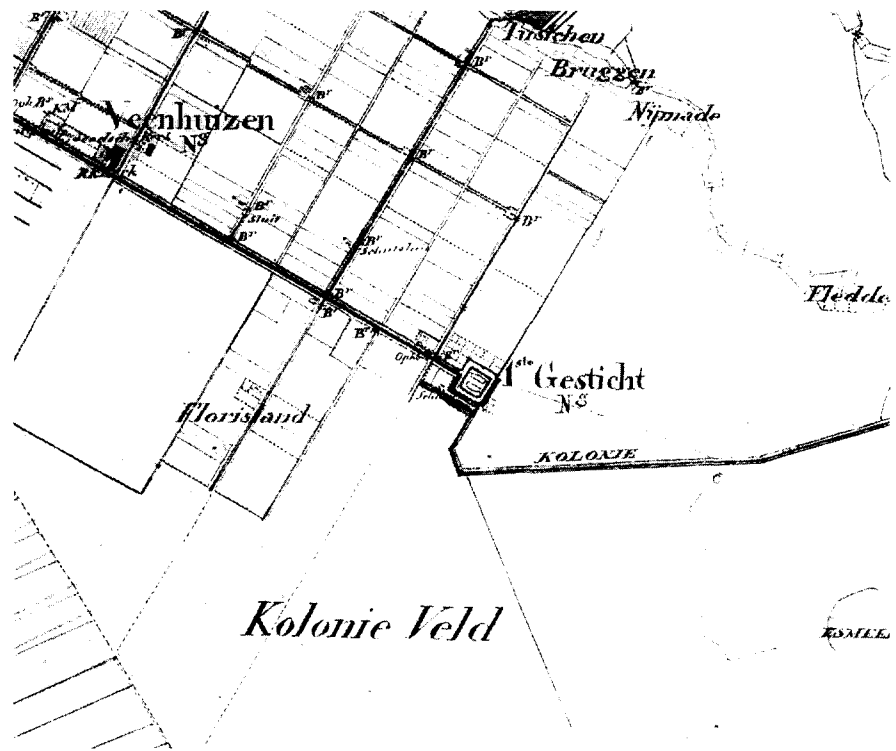
Vaak komen monumenten pas in de belangstelling als ze bedreigd worden. Het Olympisch Stadion te Amsterdam is het meest recente voorbeeld van een historisch bouwwerk dat door sloopplannen in de schijnwerpers is gezet. Zo is ook 'Veenhuizen' in Drenthe actueel geworden, al is hier geen sprake van een acute bedreiging. Wel zijn er, omdat het Ministerie van Justitie een groot aantal gebouwen van deze 'Penitentiaire Inrichting' wil afstoten, in de nabije toekomst problemen te voorzien. Inmiddels is een dialoog tussen overheden en andere belanghebbenden over het voortbestaan van 'Veenhuizen' op gang gekomen.

Hier volgt een historische beschouwing over achtergronden, ontstaan en groei van 'Veenhuizen', zijnde een uitgestrekt geheel van landerijen, wegen, kanalen en gebouwen. Door zijn grote oppervlakte en rijke schakering aan cultuurhistorische en landschappelijke waarden is 'Veenhuizen' een novum in de Nederlandse monumentenzorg, met nieuwe opgaven ten aanzien van behoud en instandhouding (afb. 1). Dit essay legt het accent op de oorsprong van het complex 'Veenhuizen' te Norg, behandelt met name de ideologische en maatschappelijke drijfveren van stichter Johannes van den Bosch (1780-1840) en verkent de daaruit voortgekomen landschappelijke, sociaal-historische en architectuurhistorische ontwikkelingen. Daarnaast komen enkele behouds- en beheersaspecten van dit monumentale complex aan bod.

Johannes van den Bosch: persoon en tijdsbeeld

In oorsprong gaat de huidige Penitentiaire Inrichting terug op een initiatief van Johannes van den Bosch, een ondernemend man en militair bij uitstek.

Reeds als 19-jarige te Batavia gearriveerd, kocht Van den Bosch enkele duizenden hectare grond. Na drainage ging hij met behulp van slaven en werklozen over tot het verbouwen van rijst en maakte al snel fortuin. In 1828 werd Johannes van den Bosch benoemd tot Gouverneur-Generaal in Nederlands-Indië. Hij introduceerde het Cultuurstelsel (1830) dat de Nederlandse economie krachtige impulsen bezorgde. De opbloei van de Nederlandsche Handel-Maat-

1. Blad 68 uit de Grote Historische Atlas van Nederland illustreert het planmatige verkavelingspatroon van de kolonie 'Veenhuizen'. De wijken staan haaks op de Kolonievvaart en lopen in noordelijke richting. Situatie in 1852-1853.

Reproductie: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist, door J.P. de Koning, 1992.

schappij (1824) is hiervan het meest aansprekende voorbeeld.

Tijdens een verblijf in Nederland richtte hij met steun van Koning Willem I in 1818 de Maatschappij van Weldadigheid op. De Maatschappij van Weldadigheid had zowel sociale als landbouw-politieke aspiraties, want zij beoogde de ontginning van woeste gronden door paupers, kansarmen en mislukten, zodat geschikte landbouwgronden konden ontstaan, terwijl de ontginningswerkzaamheden tot zedelijke verbetering van de genoemde groeperingen moesten leiden.¹ De ideeën van Van den Bosch waren zeker niet uitsluitend filantropisch: hij maakte zich grote zorgen over de economische vooruitzichten. De schaal waarop hij te werk ging, ontsteeft derhalve het lokale niveau van armenzorg en bedeling.

Johannes van den Bosch' ideologie

Van den Bosch was door zelfstudie in staat tot het opstellen van theoretische beschouwingen en tractaten.² Met dit gedachtengoed wist hij overheid en particulier tot bondgenoten te maken en kon 'zijn' Maatschappij van Weldadigheid vorm en inhoud krijgen. Johannes van den Bosch geldt in dit opzicht als een bijzonder vertegenwoordiger van het 19de-eeuwse nuts-denken (en handelen). In zijn optreden combineerde hij ideeën en verworvenheden uit de tijd van de Verlichting met de eisen en mogelijkheden van zijn eigen eeuw. Niet als agrariër geboren, maar opgeleid tot genie-officier, ontwikkelde Van den Bosch een theoretisch model

tot verheffing van de mens die maatschappelijk in de knel was geraakt of dreigde te geraken. De Maatschappij van Weldadigheid vormde het verlengstuk van zijn drijfveren en leidde naar de uitgestrekte, onontgonnen heidevelden in Drenthe. Hier groeven kolonisten onder straffe leiding de veengronden en heidevelden af ter verkrijging van landbouwgrond. In een tijd waarin voor de traditionele godsdienstige deugden naar een hernieuwde vorm en inhoud werd getast en het socialisme nog niet was ontwikkeld, vertaalde Van den Bosch idealen uit de periode van de Verlichting als democratisering, het streven naar menselijke waardigheid en onafhankelijkheid tot een nieuwe en maatschappelijke impuls ter bestrijding van misstanden. Als verschijnsel is dit streven naar zedelijke verheffing tot in de 20ste eeuw voelbaar gebleven en het manifesteert zich bijvoorbeeld nog in facetten als volwassenen-educatie en zorg voor randgroepjongeren.³

De ontginningen te Veenhuizen

De aankoop van circa 3.000 hectare grond met inbegrip van de buurtschap Veenhuizen bezorgde de Maatschappij van Weldadigheid in 1822-1823 voldoende mogelijkheden tot het onderdak brengen van mensen van 'minder zedelijk en goed gedrag'. Een contract tussen de Regering en de Maatschappij voorzag in de komst van de beoogde bevolkingsgroep, maar kon evenwel de toeloop van arbeidsongeschikten niet voorkomen.

De gestichten van de Maatschappij van Weldadigheid te Veenhuizen vormden in hun samenhang een zelfvoorzienende gemeenschap. De bewoners of kolonisten (ook wel 'verpleegden' genoemd), konden zich door het in cultuur brengen van woeste gronden tot arbeidzaamheid ontplooiën. Er zouden ook fabrieken verrijzen, waar produkten van de landbouw allereerst voor de eigen behoeften zouden worden verwerkt.⁴ Het onderwijs aan de kinderen van de kolonisten gold als voorwaarde voor het opbouwen van een nieuw bestaan en vervulde in de uitvoering van Van den Bosch' ideeën een centrale functie. De inrichting van de ontginningskoloniën, het onderhouden van interne en externe dienstverlening, de daarmee nauw verbonden sociale structuur en hiërarchie, alsmede tucht en gedragsvoorschriften, leverden een geheel eigen en karakteristiek maatschappelijk stelsel op, weliswaar met ontleningen aan de 'grote' samenleving, maar met het primaire doel de verpleegden tot een zelfstandig en menswaardig bestaan te (bege)leiden. Deze eigenaardigheid van de Maatschappij van Weldadigheid, een verzorgingsstaat avant la lettre, kan als een micro-samenleving worden beschouwd waarin de bewoners tot schone idealen werden bewogen, ter verbetering van zichzelf en van de wereld (afb. 2). Er zijn verwantschappen te onderkennen

2. De Topografische Kaart (1984) geeft een beeld van de lineaire hoofdstructuur van 'Veenhuizen': bebouwing zonder bebouwing ten zuiden van de Hoofdweg, een vrij open middengebied met losse bebouwing en verschillende bomenlanen en aan de noordzijde bospercelen. Reproductie: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist, door J.P. de Koning, 1992.

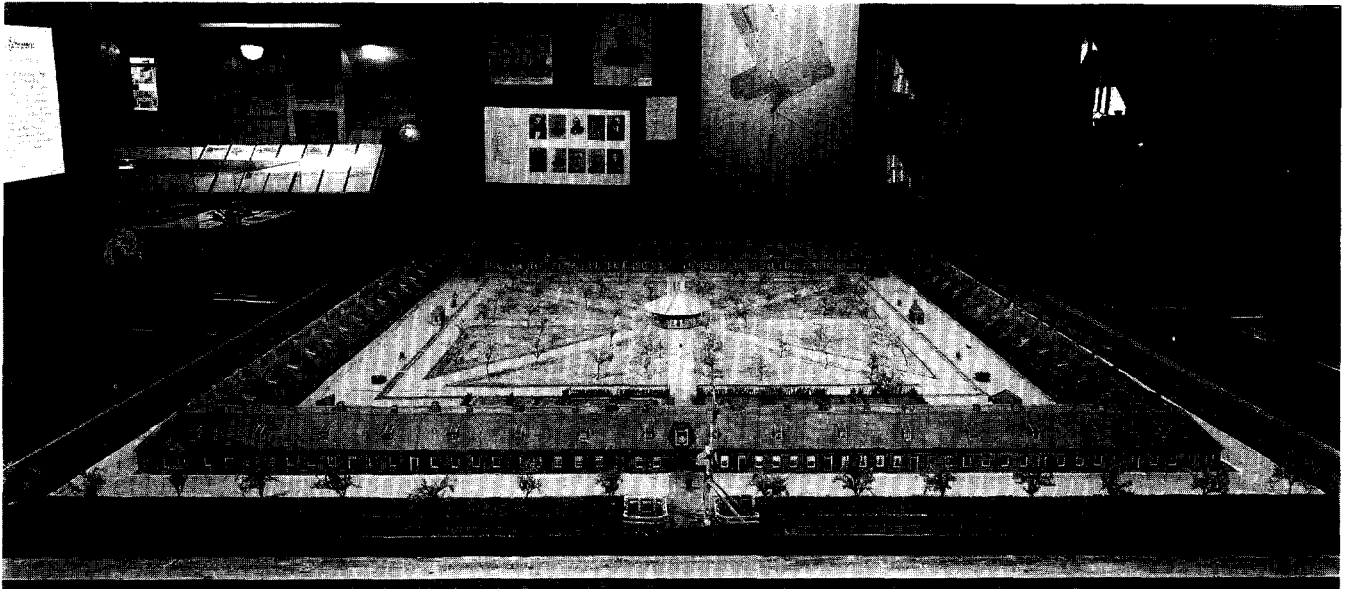
met de drijfveren van een architect als Claude-Nicolas Ledoux (1736-1806), die de 'zoutstad' les Salines de Chaux te Arcet-Senans ontwierp.⁵ De Verlichting geloofde in de 'perfectibility of man' hetgeen tot uitdrukking kwam in het oprichten van scholen en musea en in de bouw van strafinrichtingen en gevangenissen. Pas in de 19de eeuw vonden deze ideologie en filosofie hun eigen architectonische uitdrukkingsvormen in nieuwe typen gebouwen.

Arbeid, zedelijke verheffing en . . . straf; bestuur en beheer

Nog in 1819 – dat is één jaar na de stichting van de Maatschappij van Weldadigheid en zo'n drie jaar vóór de grondaankopen bij Veenhuizen – verkreeg de Maatschappij van het Rijk de Ommerschans, een verlaten fort bij Ommen. De Ommerschans diende nochtans meer als strafkolonie dan als verbeterings-instelling. 'Arbeid' als middel tot verbetering van de menselijke gesteldheid kwam al eerder, in Londen, voor in 'The Liverpool Bridewell' (1557), zij het in combinatie met het element 'straf'. Het rasphuis voor mannen (Amster-

dam, 1596) en het spinhuis voor vrouwen (Amsterdam, 1597) legden meer nadruk op het verschijnsel 'arbeid' als correctieve oplossingsvariant voor maatschappelijke ontsporingen. In het eerste kwart van de 16de eeuw kreeg deze variant veel navolging in de steden langs de Noordzeekust en in de Baltische streken. Het Maison de Force te Ackerghem bij Gent (1772-1775) voerde ten gevolge van de veranderde penitentiaire inzichten 'amélioration par éducation et travail' als ideologisch argument.

'Veenhuizen' is niet altijd onder de rechtstreekse hoede van de Maatschappij van Weldadigheid gebleven. Wegens structurele moeilijkheden aangaande beheer en organisatie nam het Ministerie van Binnenlandse Zaken de koloniën in 1859 over en de Maatschappij kreeg een rol als beheerder. De samenstelling van de gestichten was als volgt: één gesticht te Ommerschans en drie gestichten te Veenhuizen. Bij Koninklijk Besluit van 19 augustus 1859 werden de vier gestichten tevens aangewezen voor de opname van bedelaars en landlopers, die krachtens de bepalingen van het Wetboek van Strafrecht waren veroordeeld.⁶ Ook konden armen op eigen verzoek in de gestichten worden opgenomen; er waren zowel 'verplichte' als 'vrijwillige' verpleegden.

3. Het museum te Veenhuizen bezit o.a. een maquette van het gesticht Veenhuizen II.
Opname: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist, door A.J. van der Wal, 1992.

Het jaar 1875 levert in deze ontwikkelingen een tweede scherpe markering: 'Veenhuizen' ging toen van het Ministerie van Binnenlandse Zaken over naar het Departement van Justitie en de daarop volgende jaren, als ook de periode na 1884, worden gekenmerkt door buitengewone herstellingen van de opstallen. In de Gestichtenwet van 1884 werden Veenhuizen II en III aangewezen tot Rijkswerkinrichtingen voor mannen en Veenhuizen I tot Rijkswerkinrichting voor vrouwen. In 1886 zijn Ommerschans en Veenhuizen strafinstellingen geworden. Het karakter van 'Veenhuizen' ging met zijn tijd mee en paste zich aan: niet alleen bos- en akkerbouw, maar ook industrie en nijverheid voorzagen in de middelen van bestaan.

Werkelijkheid: aanleg en concentraties van bebouwing in Veenhuizen

Da capo: Veenhuizen II en III dienden aanvankelijk als onderkomens voor landlopers en bedelaars, terwijl gesticht I was bestemd voor vondelingen en wezen. In 1825 waren de drie gestichten reeds gebouwd, de onderlinge afstand tussen de gebouwen bedroeg één uur gaans. De gestichten hadden een identieke vorm, zijnde een vierkant bouwwerk met zijden van 100 meter. De binnenplaats was met bomen omsloten. De gebouwen bestonden uit een vrij lage begane grond en een zolder onder een schuine kap. In de gestichten waren woningen voor de bewakers afgescheiden. De gebouwen waren onderverdeeld in verblijfszalen, waar de verpleegden in hangmatten ook de nacht doorbrachten, in werkplaatsen en bureaus. Bij ieder gesticht lagen acht boerenhoeven (afb. 3).

Eenzijds was de gesloten vorm noodzakelijk voor de bewaking van de kolonisten, anderzijds laat deze vorm zich verklaren uit de militaire achtergrond van Van den Bosch. Ook de grachten rond de gestichten dienden de beveiliging. Hoewel de plattegrond van de gestichten niet wezenlijk afwijkt van de militaire traditie, is de toepassing van deze grondvorm hier bijzonder. Er is hier immers geen sprake van een militaire functie, maar van het onderdak brengen en houden van de kolonisten. In de aanvangsjaren voegden legerveteranen (en hun gezinnen) zich bij de verpleegden. De veteranen ver-

vulden bewakingsfuncties in ruil voor huisvestingsfaciliteiten. Het eigenlijke ideaal van Van den Bosch was in die jaren in wezen al enigszins verwaterd.

Aan het einde van de 19de eeuw verkeerden Veenhuizen I en III in een bouwkundig slechte staat. Een nieuw Veenhuizen I verrees op de plaats van de oude naamgenoot maar heet nu 'Norgerhaven' (1902-1905) en dient als gevangenis. Veenhuizen III is in 1925 afgebroken en werd niet herbouwd; de vrijgekomen ruimte wordt nu ingenomen door akkerbouwgrond (afb. 4).

4. Veenhuizen II (1823) gelegen aan de Oude Gracht, dateert uit de tijd van Johannes van den Bosch en is het enige behouden gebleven gesticht uit de beginperiode van de Maatschappij van Weldadigheid. Opname: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist, door A.J. van der Wal, 1992.

Momenteel zijn er verschillende bebouwingsconcentraties in Veenhuizen te onderkennen. Van de gebouwen uit de vroegste periode is vrijwel alles verdwenen; de nu nog aanwezige gebouwen dateren uit latere perioden, maar de oude infrastructuur is in zijn geheel behouden gebleven. Een volledige behandeling van 'Veenhuizen' is hier niet aan de orde. Dit essay biedt niet meer dan een vogelvlucht over 'Veenhuizen' en voorziet slechts in enkele tussenlandingen bij opmerkelijke structuren en objecten. De bibliografie aan het eind van deze bijdrage verschaft een aanzet tot verdere studie.

Achtereenvolgens komen hier aan bod: bebouwing langs de Kolonievaart en aan de Generaal Van den Boschweg, het tweede gesticht ('Veenhuizen II'), enkele gebouwen voor industrie en zorg en de elektriciteitscentrale. Voorts valt enig licht op vader J.F. en zoon W.C. Metzelaar, want beiden waren architect te Veenhuizen; ten slotte wordt een bezoek aan de begraafplaats gebracht (afb. 5).

Bebouwing langs de Kolonievaart

De Kolonievaart vormde de verbinding tussen Veenhuizen en Assen. Haaks op deze hoofdas groeven de verpleegden zes wijken met een tussenafstand van 750 meter.⁷ Aldus groeide een lineair stelsel van waterlopen dat in zijn rigide structuur als een kunstmatig systeem oogt, maar primair voorzag in de vitale nervatuur voor aan- en afvoer van personen, producten en goederen. De Hoofdweg loopt parallel aan de Kolonievaart.

Al snel kwamen langs de Hoofdweg diverse religieuze gebouwen voor verschillende gezindten tot stand. Tussen 1825-1827 verrees een hervormde kerk met pastorie naar ontwerp van Harm Wind, terwijl in het tussenliggende jaar een rooms-katholieke kerk met pastorie werd opgetrokken. De hervormde kerk bestaat nog steeds en is beschermd krachtens de Monumentenwet. Het is een octogonale bakstenen kerk met op het tentdak een gedeeltelijk opengewerkte houten lantaarn. Gecanneleerde pilasters en een kroonlijst omsluiten de vier ingangen, terwijl rechthoekige vensters en rondboogvensters het interieur van daglicht voorzien. Het inwendige heeft de oorspronkelijke inventaris behouden en beschikt mede door de omlopende galerij over een bijzondere indeling van de ruimte. De preekstoel en het orgel zijn met fraai snijwerk uitgevoerd.

De oorspronkelijke rooms-katholieke kerk is van bestemming gewijzigd en wordt nu als basisschool gebruikt. In 1892-1893 bouwde W.C. Metzelaar aan de Kerklaan 6, haaks op de Hoofdweg, een nieuwe rooms-katholieke kerk; op dit moment is de beschermingsprocedure ex artikel 3 van de Monumentenwet in gang gezet. De Kerklaan volgt het tracé van de Vierde Wijk. De bouw van een synagoge (Hoofdweg 120) vond in 1839

5. De uitgestrektheid van 'Veenhuizen' komt op de Chromotopografische Kaart des Rijks goed tot uitdrukking (blad 150, verkend in 1896). Behalve de drie gestichten zijn ophaalbruggen, draaibruggen, schutsluizen en tevens twee kerken en begraafplaatsen aangegeven.

Reproductie: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist, door J.P. de Koning, 1992.

plaats. In 1893 is deze synagoge ingericht als hoofdbureau van de directie en die functie vervult het gebouw, na verschillende uitbreidingen, nog steeds (afb. 6).

In de jaren na 1920 volgde langs de Hoofdweg de bouw van dienstwoningen, bekend onder de naam de 'Tien Geboden'. Verder is het Verenigingsgebouw (1920-1922; S. Wijn) nabij de hervormde kerk vermeldenswaard ('Ter ontspanning van geest en lichaam van de ambtenaren van Veenhuizen I, II en III').

Zo zijn in een tiental decennia op een relatief klein grondoppervlak enkele kenmerkende gebouwen ontstaan die niet zo zeer op het eerste gezicht of in hun afzonderlijke architectuur van historisch belang zijn, maar vanwege hun groepering, onderscheiden ouderdom en verschillende gebruiksgeschiedenis aan dit deel van de Kolonievaart opmerkelijke accenten verlenen.

Gebouwen aan de Generaal Van den Boschweg

De Generaal Van den Boschweg volgt het verloop van de Vijfde Wijk, staat haaks op de Kolonievaart en leidt in noordelijke richting naar 'Veenhuizen II' (afb. 7).

Aan de oostzijde van de weg liggen eerst verschillende eenvoudige woonhuisvest, die in het spoor van de Rijksoverheid naar Veenhuizen kwamen. Naarmate 'Veenhuizen II' dichterbij komt, neemt het karakter van de bebouwing in aanzien en representativiteit toe, hetgeen merkbaar is in ruimere percelen en indrukwekkender bouwvolumes. Het uitzicht van alle woningen is in westelijke richting ongemeen ruim en panoramisch, want het ontvouwt zich zonder onderbrekingen tot voorbij de Zesde Wijk, over een afstand van meer dan 750 meter (afb. 8).

6. Langs de Hoofdweg, nu nummer 120, werd in 1839 de synagoge opgetrokken. Sinds 1893 fungeert het gebouw als hoofdbureau van de directie. Opname: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist, door A.J. van der Wal, 1992.

7. Het standpunt vanaf de sluismuur, over het wateroppervlak van de Vijfde Wijk, voert naar het in de verte gelegen Veenhuizen II. Opname: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist, door A.J. van der Wal, 1992.

Het gesticht 'Veenhuizen II' is als enige van de drie oude gestichten bewaard gebleven (afb. 3 en 4). Dit gebouw heeft de carré-vorm en de omgrachting gehandhaafd, hoewel de oostvleugel in 1928 plaats maakte voor een aantal dienstgebouwen, werkplaatsen en een garage met stalling voor vrachtwagens, terwijl ook op de binnenplaats bebouwing verrees. Vermoedelijk is het ontwerp van 'Veenhuizen II' geleverd door Johannes van den Bosch en Harm Wind.⁸

De Generaal Van den Boschweg zet zich achter 'Veenhuizen II' voort maar heet dan Hospitaallaan. Hier woonden notabelen als apotheker en arts. Achter de woningen stond het hospitaal. Medicijnen en geneeskundige preparaten werden in een terzijde gelegen ijskelder (1895) opgeslagen (afb. 9).

De hiërarchie van de beroepsbevolking weerspiegelde zich in de woningbouw en in de woonlocatie. In de grootte of detaillering van het huis en in de beplanting kwam de sociale hiërarchie in toegespitste vorm tot uitdrukking. Een woonhuis langs de Kolonievaart was zeer in trek. De woningen van de notabelen lagen op het zuiden. Persiennes golden als voornamer dan luiken en een rode beuk in de tuin was deftiger dan een bruine. Vele gebouwen dragen nog steeds een spreuk met didactische of moraliserende strekking waar een educatief effect van werd verwacht. Enkele typische uitingen van deze vorm van architecture parlante zijn: 'Bitter en Zoet' (apothek); 'Toewijding' (arts); 'Leering door Voorbeeld' (hoofdonderwijzer); 'Maallust' (molen); 'Plichtgevoel' (woonhuis apotheker); 'Ruimzicht' (hoofdopziener); 'Vertrouw op God' (hospitaal); 'Contrôle', 'Orde en Tucht', 'Werkzaamheid', 'Helpt Elkander' (woningen van de huismeesters) (afb. 10).

In 1859 verrees een woning voor de nieuwe hoofddirecteur aan de Hoofdweg 118. Vanwege de markante verschijningsvorm kreeg

deze directeurswoning de bijnaam 'Klein Soestdijk' (afb. 11). Hoewel deze bijnaam nauwelijks verwantschap heeft met de officiële nomenclatuur van de gebouwen, krijgt het onderscheid in sociale hiërarchie juist daardoor extra reliëf.

Vader en zoon Metzelaar

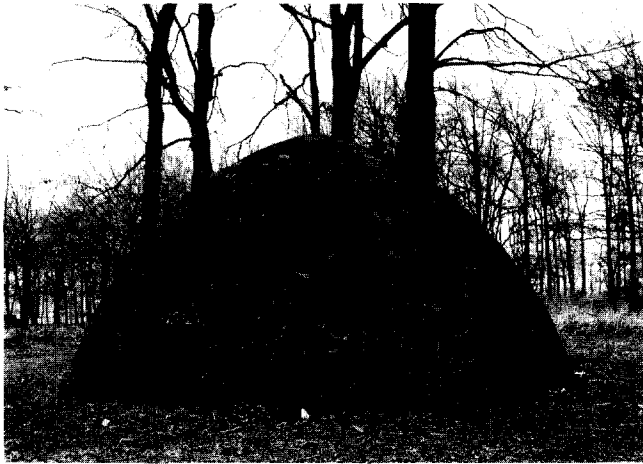
J.F. Metzelaar (1818-1897) werkte met sobere vormen en materialen hetgeen herkenbaar is in zijn ontwerpen voor een school nabij Veenhuizen II en een woning op Hoofdweg 4.⁹ Gedurende de periode 1883-1914 werd de voormalige kolonie vooral door architect W.C. Metzelaar (1848-1918) verrijkt met nieuwe gebouwen. Hij was een zoon

van J.F. Metzelaar. Het overgrote deel van de gebouwen aan de Generaal Van den Boschweg en aan de Hospitaallaan is ontworpen door W.C. Metzelaar. Zijn oeuvre kenmerkt zich door het gebruik van baksteen en eenvoudige bouwvolumes; de gebouwen zijn voorzien van een zadeldak of wolfdak en behouden altijd een ingetogen karakter.

Amper sierende elementen bestaan in gekleurde bakstenen banden en in muurankers, maar deze bescheiden ornamentiek is tot een minimum beperkt en treedt nooit op de voorgrond. De grootste kwaliteiten van W.C. Metzelaar liggen besloten in zijn respect voor de reeds aanwezige infrastructuur van het gebied en in de onderlinge afstemming van zijn afzonderlijke bouwwerken.

8. De Generaal van den Boschweg loopt evenwijdig aan de Vijfde Wijk en biedt in westelijke richting een weids uitzicht over het landschap; op de voorgrond is nog een restant van het sluisje te zien. Opname: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist, door A.J. van der Wal, 1992.

9. De ijskelder (1893) aan de Hospitaallaan, links achter 'Plichtgevoel', diende als opslagplaats voor medicamenten en preparaten ten behoeve van apotheek en ziekenhuis.
Opname: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist, door A.J. van der Wal, 1992.

10. De apotheker woonde in 'Plichtgevoel' aan de Hospitaallaan 24. Dit woonhuis is een ontwerp van W.C. Metzelaar; de kopgevel is door een witte pleisterlaag tegen weersinvloeden beschermd. De voormalige apotheek 'Bitter en Zoet' ligt op huisnummer 22. Opname: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist, door A.J. van der Wal, 1992.

De ontwerpen van Metzelaar hebben geen negatieve invloed op de landschappelijke structuur van Veenhuizen gehad, maar leidden eerder tot een versterking daarvan. De strakke ordening van het landschap, die door de Maatschappij van Weldadigheid werd aangebracht, is met de gebouwtypologie van beide architecten voortgezet. Ten aanzien van de boerderijbouw in de kolonie kan gewezen worden op het door W.C. Metzelaar ontworpen nieuwe boerderij-type (afb. 12). Het woongedeelte ligt in het midden van twee bedrijfsvleugels waarbij het geheel één rechthoekige plattegrond vertoont (Generaal Van den Boschweg 20; Essegweg). Andere opmerkelijke gebouwen waren onder andere een graandrogerij, een turfschuur, een slachthuis, een touwbaan, een klein leprozenhuis en een zuivelfabriek.

Gebouwen voor industrie en zorg; de elektriciteitscentrale

Vanwege de door de Maatschappij van Weldadigheid beoogde zelfvoorziening kwamen voortdurend gebouwen met een bedrijfs- of industrieel karakter gereed. Bij Veenhuizen III stonden een stoomkatoenspinnerij en een gasfabriek. De bakkerij dateerde van 1859. Souplesse tot het adequaat herbestemmen van gebouwen kon de Maatschappij niet worden ontzegd toen in 1869 de voormalige stoomkatoenspinnerij bij Veenhuizen III in gebruik werd genomen voor de verpleging van ooglijders, ofschoon de stoomkatoenspinnerij pas in 1860 was verbouwd voor de opname van wezen. In 1888 fungeerde de voormalige stoomspinnerij echter weer als fabriek. De huidige bestemming is medisch noch industrieel: 'de stoomspinnerij is sterk verwaarloosd en biedt alleen nog een onderkomen aan enkele

kerkuilen'.¹⁰ De reeds genoemde school van J.F. Metzelaar nabij 'Veenhuizen II' was eerder in gebruik als timmerwinkel en fungeert nu als gebouw voor de Medische Dienst.

De gebouwen voor het uitoefenen van zorg genoten per definitie en sinds vanouds bijzondere aandacht van de Maatschappij van Weldadigheid. Binnen dit stelsel pasten niet alleen eerder genoemde stichting van een klein leprozenhuis (1867), ook de vergroting van de school (1862) bij Veenhuizen II voor kinderen van de ambtenaren en de bouw van een tuchthuis met 24 cellen en een cipierswoning (1860) kunnen onder deze noemer worden geschaard. Voorzieningen ten aanzien van de gezondheidszorg zijn in het voorgaande al terloops aan de orde geweest.

De ingebruikname van een op turf gestookte elektrische centrale geldt als voornaamste bouwkundige gebeurtenis uit 1912; in 1919 vond uitbreiding plaats. Ondanks de aansluiting op het Provinciale elektriciteitsnet (1927) zijn het exterieur en het interieur nog in tact (afb. 13). De ligging aan het water, nabij een zwaaiком en met omsluitend geboomte, verleent aan dit kleine energiecentrum een bijzondere historische belevingswaarde en benadrukt eens te meer het belang van het waternet als een structureel element van de totale aanleg.

Begraafplaatsen

De Joodse begraafplaats aan de Kerklaan laat zich nauwelijks herkennen, zozeer is zij overwoekerd door struiken en geboomte. Aan de Eikenlaan ligt de algemene begraafplaats (afb. 14). Op een apart gedeelte staan gelijkvormige graftekens stram in het gelid zonder vermelding van persoonlijke gegevens van de overledene. Ondanks het adagium 'voor de dood is iedereen gelijk', zijn

er ook op naam gestelde graven. De sociale hiërarchie is zichtbaar gemaakt in de uitvoering van de grafmonumenten en in de beplanting. Op het terrein staan en liggen tevens verschillende graftekens die afkomstig zijn van de Asser ijzergieterij. In een aantal gevallen is de technische staat onvolkomen. De excentrische ligging van de begraafplaats en de moeilijke bereikbaarheid garandeerden het behoud van een verstild en sfeervol geheel waarin het partiële vervalromantische gevoelens kan opwekken.

Landschappelijke kenmerken en waarden

Met de aanleg van de landerijen en gebouwen van de Maatschappij van Weldadigheid te Veenhuizen is een historisch-geografisch en sociaal-historisch uniek fenomeen tot ontwikkeling gebracht. Hoewel enkele objecten en structuren niet meer bestaan of in onvolkomen staat zijn geraakt, is het totaalontwerp goed herkenbaar gebleven.

In landschappelijk opzicht geldt het jaar 1859 als onderscheidend omdat sindsdien nieuwe ontginningen voor de bosbouw ter hand zijn genomen en reeds in cultuur gebrachte gronden voor de bosbouw werden aangewend. Tussen de strakke, aangelegde elementen is soms een perifere transgressie-zone gegroeid waarin de hand van Moeder Natuur en 's mensenhand elkaar lijken te raken. Het strookje met opgeschoten geboomte dat de algemene begraafplaats als een dunne vloers van de omgevende akkers scheidt, illustreert dit kenmerk op treffende wijze. Het geheel veroorzaakt een indrukwekkende landschappelijke samenklank waarin het patina van ruim één eeuw allengs zichtbaar is geworden. Deze natuurlijke basis vormt samen met het kanalennet de ruimtelijke drager van de ontginningen,

11. Met de benaming 'Klein Soestdijk' wordt in 'Veenhuizen' de woning van de hoofddirecteur aangeduid. Dit deftige woonhuis aan Hoofdweg 118 dateert uit 1859. Opname: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist, door A.J. van der Wal, 1992.

van de aanleg en van de gebouwen. Open en omsloten percelen schakelen een veengebied en dragen in hoge mate bij tot appreciatie van natuurlijke gesteldheden. De exclusieve historisch-geografische aspecten en historische belevingswaarden zullen nader dienen te worden onderzocht en benoemd, en vallen buiten dit bestek, maar op dit punt van betoog kan echter worden gewezen op de elkaar opvolgende verschuivingen van de ontwikkelings- en verveeringsgrens, zijnde een intrinsiek kenmerk van een koloniale stichting waarin bedrijvigheid en verlegging van de ontginningsactiviteiten wezenlijke kenmerken zijn. Daarnaast vormt de autonome, planmatige verkaveling van Veenhuizen een sterk contrast met de omliggende esdorpen in het oude Drentse landschap. De natuurlijke gesteld-

heid van het aanpalende Fochteloërveen vormt in dit opzicht een landschappelijke parameter bij uitstek. Van het oorspronkelijke streekdorp Veenhuizen is als gevolg van de activiteiten van de Maatschappij van Weldadigheid niet veel overgebleven: het is door de ontginningen nagenoeg geassimileerd.

Landbouwhistorische aspecten

In agrarisch-historisch opzicht kan de Maatschappij van Weldadigheid worden aangemerkt als een stichting waar op rationele wijze de ontginning en bewerking van woeste gronden ter hand werd genomen. Van den Bosch verwachtte bij een gelijkmatiger ver-

deling van het grondbezit meer werkgelegenheid. De landbouw zou aldus meer produkten kunnen voortbrengen voor een grotere bevolkingsgroep en de individuele akkerbouwer een grotere kans op menswaardig bestaan bieden. Ondanks deze rationele benadering van de landbouwproblematiek bood de praktijk weinig soelaas: 'zelden is wellicht de afstand tussen theorie en praktijk zo groot geweest als bij de landbouw in de 18de en gedeeltelijk nog in de 19de eeuw. De theoretici publiceerden velerlei 'lumineuze ideeën' in boeken en vlugschriften, die veelal nimmer werden verwerkelijkt, hoogstens door enkele grootgrondbezitters, terwijl de boeren ongelovig en afkeurend toekeken'.¹¹ Was Van den Bosch' streven economisch van aard in het creëren van werkgelegenheid, zijn motieven waren primair sociaal. Terecht kan gesproken worden van een sociaal-economische doelstelling, uitgaande van een particulier initiatief en strevend naar 'eene hoogere beschaving, verlichting en werkdadigheid'; onderwijs en opvoeding stonden hoog in het vaandel van de Maatschappij. Al in 1827 kwam de Maatschappij tot de slotsom dat bedrijfsvergroting noodzakelijk was om te kunnen blijven voortbestaan. Bovendien bleken de paupers en misdeelden als kolonisten niet of nauwelijks tot vrijboeren of pachters op te voeden. Het bemestingsprobleem werd niet overwonnen, maar in groenbemesting (met brem) en vruchtwisselingssystemen zijn enkele vooruitstrevende elementen te onderkennen die in de omgeving van de veenkoloniën onbekend waren. Deze vorm van groenbemesting moest wel mislukken omdat de noodzakelijke kalk niet in de Drentse bodem aanwezig bleek; ook in dit opzicht bleek de theoretische benadering het te moeten afleggen tegen de praktijk en de wetmatigheid van het boerenverstand. Temeidden van het traditionele Drentse agrarische bedrijf toonden de gestichten volstrekt

12. Boerderij aan de Esweg. Architect W.C. Metzelaar ontwierp voor 'Veenhuizen' een nieuw type boerderij. Het verhoogde middendeel dient als woning, terwijl de lagere gedeelten bedrijfsfuncties vervullen. Opname: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist, door A.J. van der Wal, 1992.

13. Ten zuidoosten van Veenhuizen II ligt de elektriciteitscentrale (1912) met op de voorgrond het water van de zwaaiikom. Uit- en inwendig verkeert dit energiecentrum nog in gave staat. Opname: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist, door A.J. van der Wal, 1992.

14. Ten noordwesten van Veenhuizen II is de algemene begraafplaats gelegen; bewoners en bewakers vonden hier hun laatste rustplaats.
Opname: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist, door A.J. van der Wal, 1992.

modern: naast de kunstmatige bemesting golden ook de rationele verkaveling van het land en de aansluiting op de beek ter regulatie van de waterhuishouding als opmerkelijke noviteiten.

Verschieft

De huidige Penitentiaire Inrichting 'Veenhuizen' is een door de jaren heen gelouterde nazaat van de oorspronkelijke opzet van Johannes van den Bosch waar een ontwikkeling plaats vond van een idealistische kolonie voor arme stedelingen, via een opvangplaats voor bedelaars en landlopers tot een strafinrichting. Met het in de tijd oplosende ideaal van Van den Bosch verdween het merendeel van de oorspronkelijke gebouwen van de Maatschappij van Weldadigheid. In zijn drijfveren en ideële bevoegdheid was Van den Bosch een bijzonder vertegenwoordiger van de vooruitgangsidee en het nutsdenken dat in de 18de en met name in de 19de eeuw zo opmerkelijk aanwezig was. Parallelen voor zijn stichting zijn in Nederland niet aangetroffen, reden temeer om de opzet en inrichting van 'Veenhuizen' als uniek te kwalificeren. Het museum op het terrein herbergt een aanzienlijke collectie oude foto's, tekeningen, landkaarten, brieven, gravures over de geschiedenis van de kolonies en de Maatschappij van Weldadigheid. Daarnaast zijn de volledige inventaris van de apotheek en een directiekamer bewaard gebleven, alsmede een maquette van Veenhuizen II zoals het oorspronkelijk in 1823 is opgetrokken, een brandweerauto uit 1930 (een A-Ford), een gereconstrueerd dag- en nachtverblijf van de verpleegden en tenslotte diverse akkerbouw- en veeteeltwerktuigen (afb. 15).

Als strafgesticht laat 'Veenhuizen' zich niet vergelijken met andere gestichten in Nederland. De mate van beslotenheid, de nauwe verbondenheid van het leven der verpleegden met dat van de ambtenaren en hun gezinnen was en is uitzonderlijk. De aanwezigheid van een eigen algemene begraafplaats voor ambtenaren en een aparte begraafplaats voor verpleegden, naast de Israëlitische begraafplaats voor ambtenaren en verpleegden is in dit opzicht veelzeggend.

De instandhouding van 'Veenhuizen' ligt in handen van verschillende overheidsinstellingen en diensten waarvan de belangen niet volledig parallel lopen: Gemeente Norg, Provincie Drenthe, Ministerie van Financiën (Dienst der Domeinen), Ministerie van Defensie, Ministerie van Landbouw, Visserij en Natuurbeheer (Staatsbosbeheer; Landinrichtingsdienst), Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer (o.a. Rijksgebouwendienst), Vereniging Heidemaatschappij, Ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur (Rijksdienst voor de Monumentenzorg).

De gemeente Norg ziet zich voor een grote opgave geplaatst. De resultaten van het Monumenten Inventarisatie Project (MIP) zijn inmiddels geboekt en momenteel is 'Veenhuizen' als proefgebied voor het Monumenten Selectie Project (MSP) en de Monumenten Registratie Procedure (MRP) aangewezen.

Het is echter niet wenselijk 'Veenhuizen' als een steriel artefact of bevroren enclave te consolideren. Een dynamisch beheer waarin specifieke eigenschappen als de verkavelingspatronen, het kanalenstelsel, de aard van de vegetatie en de ruime opzet van het geheel aan bod komen, doet meer recht aan een optimale en geïntegreerde handhaving van 'Veenhuizen' en voorkomt ongewenste versnippering. Het dynamisch element bestaat grotendeels uit de factor 'tijd'. Het verloop van de ontginningen en het optrekken van nieuwe gebouwen (hetzij wegens verval, hetzij wegens nieuwe behoeften en eisen) hebben in de loop der jaren 'Veenhuizen' als een monumentaal complex met puls en potentie doen karakteriseren.

Monumentenzorg zal dit soort opgaven in

15. Het museum te Veenhuizen heeft de oude apotheek-inventaris weten te behouden.
Opname: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist, door A.J. van der Wal, 1992.

de toekomst regelmatig op haar weg vinden. Blijkens de eerste gepubliceerde MIP-resultaten neemt de omvang van toekomstige monumenten en monumentwaardige complexen en structuren toe. Daarnaast vereist het in de Monumentenwet 1988 geïntroduceerde begrip 'cultuurhistorische waarde' een polyvalente en meervoudige vorm van behoud waaraan verschillende overwegingen en kwaliteiten ten grondslag liggen. Wie aan deze discussie deelneemt, verplicht zichzelf tot het uitspreken van wensen, eisen en keuzen. Soms leidt dat tot conflicterende grootheden. De afzonderlijke aspecten van de cultuurhistorische waarden zullen niettemin onophoudelijk helder dienen te worden geformuleerd, omdat slechts dan van een welbewuste afweging sprake kan zijn.

Noten en aantekeningen

- In de hoek van de provincies Friesland, Drenthe en Overijssel kocht de Maatschappij van Weldadigheid in 1818 grote stukken grond en stichtte er vier kolonies met de namen 'Frederiksoord' (1818), 'Willemsoord', 'Boschoord' en 'Wilhelmina's oord' (1820). Straffe leiding en sociaal-economische afhankelijkheid vormden de instrumenten waarmee de Maatschappij van Weldadigheid de bewoners wilde begeleiden tot 'zedelijkheid en eerlijk zelfbestaan', hetgeen ontwikkeling tot zelfstandige pachtboeren inhield. Daarnaast ontstonden de kolonies te Veenhuizen en Ommereschans. De Maatschappij van Weldadigheid was een particuliere instelling en ontleende inkomsten uit renten van het stichtingskapitaal, uit contributies van leden, uit legaten en giften. Het bestuur bestond uit drie Commissies, waarvan de Permanente Commissie het dagelijks bestuur vormde en leiding gaf aan directeur en ambtenaren in de koloniën; de twee overige commissies waren de Commissie van Weldadigheid en de Commissie van Toevoorzigt. Subcommissies vertegenwoordigden de Maatschappij in de steden en dorpen; deze subcommissies voorzagen in werving en selectie van de paupers, kansarmen en mislukten.
- J. van den Bosch, *Verhandeling over de mogelijkheid, de beste wijze van invoering en de belangrijke voordeelen eener Algemeene Armeninrigting in het Rijk der Nederlanden, door het vestigen eener landbouwende kolonie in deszelfs Noordelijk gedeelte*, Amsterdam, 1818.
- Enkele vergelijkbare stichtingen: de *Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* werd in 1784 gesticht en richtte zich op volksonderwijs, opwekking van democratisch staatsburgerschap en het kweken van een geest van verdraagzaamheid en liefde voor het vaderland, terwijl de *Koninklijke Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst*, later voortgezet als *Bond van Nederlandse Architecten*, in 1992 zijn 150-jarig bestaan kon herdenken.
- Petersen, (1978), 797 (zie bibliografie).
- Yvan Christ, *Projets et Divagations de Claude-Nicolas Ledoux, Architecte du Roi*, Parijs, 1961, 22: 'La ville idéale de Chaux devait être, avant tout, sociale. Ainsi l'exigeaient déjà les aspirations humanitaires de ce temps. Ledoux, par conséquent, ne conçut pas seulement des bâtiments officiels tels qu'une église ou une bourse, mais un hôpital, un vaste mar-

ché, un établissement de bains publics, des maisons réservées expressément aux artistes, aux négociants ainsi qu'aux artisans et, plus encore, une série d'édifices sociaux où transparaissent tous les désirs crypto-maçonniques de la philosophie de sa génération'.

- Petersen, (1978), 789 (zie bibliografie).
- Een wijk is in de veenderijen een zijvaart, waarover de turf naar het hoofddiep wordt vervoerd.
- Een nieuw Veenhuizen II, 'Esserheem' genaamd, is tussen 1895-1901 in vijf fasen gebouwd. 'Esserheem' ligt ten oosten van het oude Veenhuizen II, beschikt over 1200 plaatsen en is een ontwerp van W.C. Metzelaar.
- J.F. Metzelaar was sinds 1870 Ingenieur-Architect bij het Departement van Justitie voor de Gevangenissen en Rechtsgebouwen. In 1886 volgde zijn zoon hem in deze functie op. Zie: C.T.J. Rieber, 'Johan Frederik Metzelaar' in: *Bouwkundig Weekblad*, 17 (1897), p. 27-28.
- Kruiger, (1991), 53 (zie bibliografie).
- Dorgelo, (1964), 7 (zie bibliografie).

Bibliografie

- De archieven van de Maatschappij van Weldadigheid - Een historische, sociologische en rechts-historische benadering. Inleidingen gehouden tijdens het symposium op vrijdag 18 mei 1990 in het Drents museum te Assen*, z.p., 1991.
- R. Berends e.a., *Arbeid ter disciplineren en bestraffing. Veenhuizen als onvrije kolonie van de Maatschappij van Weldadigheid, 1823-1859*, Zutphen, 1984.
- J.A. Bienstjes en H.R. Offerhaus, *De Rijkswerkinrichtingen in Veenhuizen in hun oorsprong etc.*, Assen, 1904.
- A. ten Cate, 'Veenhuizen en de Maatschappij van Weldadigheid', in: *Heemschut*, maart/april 1978, nr. 3/4, 17-21.
- Documentatie*, opgesteld door architectenbureau Grunstra b.v. te Bolsward, van de Stichting Maatschappij van Weldadigheid, Huis 'Westerbeek', Majoor van Swietenlaan 28, Frederiksoord (aanwezig in de bibliotheek van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, twee delen).
- J.D. Dorgelo, *De koloniën van de Maatschappij van Weldadigheid (1818-1859) - een landbouwkundig en sociaal-economisch experiment -*, Assen, 1964.
- A.F. Eilerts de Haan, *De Noord-Nederlandsche Landbouwkolonien; eene studie over de Maatschappij van Weldadigheid*, Amsterdam, 1872.
- J. Faber en R. Santema, *Veenhuizen - Gebouwen, werken, terreinen, Historische documentatie en waardebeoordeling*, deel 1 (tekst) en deel 2 (afbeeldingen), 's-Gravenhage, 1990 (publikatie van de Rijksgebouwendienst).
- R. Faber, *Veenhuizen, één, twee, drie*, Assen, 1983.
- S. Faber e.a., *Criminaliteit in de negentiende eeuw*, Hilversum, 1989.
- J. Frieswijk, 'De kolonie 'Frij Fryslan' te Beets', in: *It Beaken*, (1973), XXXV, 193-215.
- J.W.R. Gerlach, *De vrije landbouwkolonien der Maatschappij van Weldadigheid te Frederiksoord, Willemsoord en Wilhelminaoord*, Amsterdam, 1884.
- Jan de Heer, 'Projekt van de Maatschappij van Weldadigheid', in: *Kunstgeschiedenis weten-*

schap of kritiek, Nijmegen, 1978 (Te elfder ure), 727-748.

- A.H. Huussen jr., 'Veenhuizen in de eerste helft van de negentiende eeuw' in: *Ons Waardeel* (1987), 85-98.
- A.H. Huussen jr., 'De Maatschappij van Weldadigheid: een Nederlands experiment in Drenthe' in: K. van Berkel, H. Boels en W.R.H. Koops (red.), *Nederland en het Noorden*, Assen/Maastricht, 1991, 100-107.
- G.J.W. de Jongh, *Beschrijving van een verzameling stukken afkomstig van Johannes van den Bosch en enige van zijn nakomelingen*, Algemeen Rijksarchief, 's-Gravenhage, 1968.
- A.C. Kloosterhuis, *De bevolking van de vrije koloniën der Maatschappij van Weldadigheid*, Zutphen, 1981.
- J.B.T. Kruiger, *Architectuur en stedenbouw in Drenthe 1850-1940*, Zwolle/Zeist, 1991.
- L. Lambregts, *Een steen in de vijver; ontstaan, groei en ontwikkeling van de Maatschappij van Weldadigheid*, Steenwijk, 1985.
- M. Oden, 'Gevangen tussen muren van fatsoen', in: *Aaneen AbvaKabo*, nr. 6, (1992), 18-25.
- H. Peschar, *Aanvulling op de inventaris van een verzameling stukken afkomstig van Johannes van den Bosch en enige van zijn nakomelingen*, Algemeen Rijksarchief, 's-Gravenhage, 1977.
- M.A. Petersen, *Gedetineerden onder dak*, diss. Leiden, 1978.
- A.J. Reinders, 'De Rijkswerkinrichting Veenhuizen', in: *Norg en omgeving*, z.j., 31-38.
- W.C.H. Staring en J.K.W. Quarles van Ufford, *De Koloniën der Maatschappij van Weldadigheid in 1846*, Arnhem, 1847.
- J.F. Ternooy Apèl, *Een woord ter opwekking tot het lidmaatschap der Maatschappij van Weldadigheid*, Doetinchem, 1885.
- H. de Vroome, *Het Fochteloërveen, een waardevol restant*, in: *Noorderbreedte*, 10 (1986), nr. 5, 169-180.
- W.J. van Welderen Rengers, *Overzicht van het beheer der Maatschappij van Weldadigheid, na de reorganisatie van 1859*, z.p., 1893.
- J.J. Westendorp Boerma, *Johannes van den Bosch als sociaal hervormer*, Amsterdam, 1927.
- J.J. Westendorp Boerma, *Een geestdriftig Nederlander*, Amsterdam, 1950.
- L.J. Wiolders, 'De geschiedenis van 'Veenhuizen', unieke collectie toont beeld van wonen en werken', in: *Drenthe*, jaargang 49, maart 1978, 32-37.
- L.J. Wiolders, 'Veenhuizen heeft een uniek museum, nog wel ...', in: *Drenthe*, jaargang 49, april 1978, 75-79.
- J.R. van der Zijden en J. Hagen, *Inventaris van de archieven van de Maatschappij van Weldadigheid 1818-1970 - Met een handleiding voor het zoeken in de bevolkingsregisters 1818-1859 door C.G.C. Meynen*, Assen, 1990.